

واژه‌نامهٔ ادیان

فرهنگ اصطلاحات دینی و عرفانی

(فارسی به انگلیسی - انگلیسی به فارسی)

شامل اصطلاحات ادیان:

اسلام، بودایی، تائویی، جاینی، زرتشتی، سیک، شینتویی،
کنفوسیوسی، مسیحیت، یهودی و اصطلاحات عرفانی

دکتر عبدالرحیم گواهی

دفتر نشر فرهنگ اسلامی

دیباچه ویراست دوم

بحمدالله کار کوچک این جانب، واژه‌نامهٔ ادیان و عرفان مورد قبول و استقبال ملت بزرگ و فرهنگ‌دوست ایران قرار گرفت و در کمتر از دو سال چاپ نخست آن تمام شد و اکنون در مرحلهٔ چاپ دوم است. خدای را بر آن حسن ظن و اقبال و این توفیق شکر می‌کنیم. در مقدمهٔ چاپ اول نکاتی را که مفید و ضروری به نظر می‌رسیدند تذکر داده‌ام که نیازی به تکرار آنها در اینجا نیست. لذا تنها دو نکتهٔ کوچک جدید را که در فاصلهٔ این دو سال پیش آمده‌اند مطرح می‌کنم. یکی اینکه بنده، در همان مقدمهٔ چاپ نخست، از دوستان و سروران عزیزی که با این کتاب سروکار پیدا می‌کنند خواسته بودم نظریات اصلاحی خود را از طریق دفتر نشر فرهنگ اسلامی (به نشانی تهران، خیابان فردوسی، روبه‌روی فروشگاه شهر و روستا) برای من بفرستند که تنها دو نفر از عزیزان خواننده این کار را کرده‌اند که بنده خود را موظف به تشکر از آنها می‌دانم: برادرمان آقای جم نشان از تهران که چندین تذکر و توجه درست دادند و نظریاتشان در ویرایش جدید اعمال شده است و برادر دیگر به نام علی (چارلز) کمپبل از مسلمانان امریکا که بنا به درخواست این جانب واژه‌های انگلیسی کتاب را (در بخش ترجمهٔ فارسی به انگلیسی) دیدند و چندین نظر اصلاحی دادند که همهٔ اعمال شدند. از این دو بزرگوار بی‌نهایت ممنونم. نکتهٔ دیگر اینکه در خلال این دو سال تعداد قابل توجهی واژهٔ جدید - عمدتاً در بخش فارسی و چندتایی هم انگلیسی - و تغییرات و اصلاحات چندی در معانی به دست داده شده به نظر خود حقیر رسیدند که همهٔ آنها را نیز در چاپ جدید ملحوظ داشته‌ام؛ به‌طوری که شاید بحق بتوان گفت که این چاپ با ویرایش اخیر با آن قبلی تفاوت کرده و تصحیح و تکمیل شده است. البته قولی که این جانب در همان جا راجع به تهیه و انتشار یک فرهنگ‌نامهٔ جامع ادیان داده بودم هنوز به قوت خود باقی است و در حقیقت قدمهای چندی هم در تمهید مقدمات اجرایی آن برداشته شده که امیدوارم ظرف چند سال آینده آمادهٔ چاپ و بهره‌برداری شود.

در خاتمه جا دارد مانند همیشه از همکاری و مساعدت برادر عزیزمان آقای رهبانی مسئول دفتر ویرایش، و حسن توجه و اقبال برادر اندیشمند جناب آقای مهندس ملکی مدیریت عامل دفتر نشر فرهنگ اسلامی در چاپ و نشر این آثار تشکر کنم. خداوند بر توفیقاتشان بیفزاید و به مناسبت این خدمت شایستهٔ فرهنگی اجر دنیا و آخرت نصیشان فرماید. آمین.

و ما توفیق الآمن عندالله العلی العظیم

عبدالرحیم گواهی

تهران - مرداد هفتاد و شش

مقدمه چاپ سوم

واژه‌نامه مختصر ادیان و عرفان یکبار در سال ۱۳۷۴ و بار دیگر، به صورت ویراستی جدید، در سال ۱۳۷۶ چاپ و منتشر شد و اینک می‌رود تا به همت برادران سخت‌کوش دفتر نشر فرهنگ اسلامی، که به حق دل در گروی ارتقای فرهنگ اسلامی این مرز و بوم نهاده‌اند، به زیور طبع سوم آراسته گردد. خدای منان را شکر که خدمت کوچک صاحب این قلم مقبول طبع بلند اندیشمندان و فرهیختگان و دانش‌پژوهان میهن بزرگ اسلامی قرار گرفت و این وجیزه را راهی چاپ جدید کرد.

هر چند که، همانطور که خدمت مدیران عزیز دفتر نشر گفته‌ام، سالها است دوستان داخل و خارج از کمبود و بلکه نبودن خیلی از آثار من - که عمدتاً توسط همین دفتر چاپ شده‌اند - در بازار شیکوه و شکایت دارند و بعضی از اساتید محترمی که با حقیر حشر و نشر دارند گله‌مندانه پیغام فرستاده‌اند که فلانی ما کار شما را به صورت کتاب درس درآورده بودیم که نبودن آن در بازار مجبورمان کرد مبنای تدریس خود را تغییر دهیم و الخ، که امیدوارم با قول مساعدی که مدیریت محترم جدید دفتر نشر داده این نقیصه هر چه زودتر رفع شود و در آینده کمتر شاهد این کمبودها باشیم.

در ویراست دوم تغییرات ماهوی چندی اعمال شدند که در مقدمه آن چاپ به اختصار ذکر کرده‌ام، اما در این چاپ جدید بنا نیست در متن دست برده شود و فیلم و زینک تازه‌ای تهیه شود. مشکلات بازار کتاب و فروش و... که گریبانگیر تقریباً اکثر ناشرین است همگان می‌دانید و لازم به گفتن بنده نیست. به همین خاطر نیز حقیر بر انجام پاره‌ای اصلاحات و افزودن واژه‌های جدیدی که طبیعتاً در مورد هر فرهنگ‌نامه‌ای مطرح می‌شود چندان اصرار نکردم و کار ویراستاری تکمیلی کتاب را به چاپ بعدی آن - ان‌شاءالله - واگذاشتم. هر چند لازم است همین جا مژده دهم که به امید خدا در آن چاپ حداقل پنجاه درصد بر حجم کتاب افزوده خواهد شد و کاری نسبتاً تازه و روزآمدتر در اختیار علاقمندان قرار خواهد گرفت.

همچنین شنبه‌ام پاره‌ای از شرکتهای انتشاراتی و مراکز تحقیقات ادیان به انجام کارهای مشابهی مشغولند که من همه آنها را به فال نیک می‌گیرم و باعث رونق بازار نوپای کتاب دینی (ادیان خارجی) در این مرز و بوم می‌دانم. خود حقیر نیز دو - سه سالی است که همانطور که در اینجا و آنجا قول داده بودم به تهیه و تنظیم یک فرهنگ‌نامه جامع ادیان با استفاده از چند منبع معتبر خارجی و کارهای موجود در زمینه ادیان خارجی در داخل کشور مشغولم که امیدوارم حاصل کار تا کمتر از یک سال دیگر به دست ویراستاری و چاپ سپرده شود.

بار دیگر از تلاش همه مسئولین و دست‌اندرکاران دفتر محترم نشر فرهنگ اسلامی و بخصوص برادران عزیز آقایان مهدیان و الله‌مرادی و همکاران پرنشاط ایشان تشکر می‌کنم و امیدوارم خداوند تبارک و تعالی در قبال این زحمات مخلصانه اجر دنیا و آخرت نصیبشان فرماید.

و ما توفیق الا من عندالله العلی العظیم

عبدالرحیم گواهی

تهران - مهر ماه هشتاد و یک

مقدمه

در این هفت هشت سالی که این جانب، در کنار اشتغالات دیگر، به تدریس تاریخ ادیان و ادیان تخصصی و تطبیقی مشغول است، یکی از کمبودهایی که بشدت به چشم می‌خورد، فقدان یک فرهنگ و یا واژه‌نامهٔ ادیان، حداقل در سطحی که نیاز مقدماتی دانشجویان و دانشگاهیان عزیز ما را برآورده نماید، بوده است. در این زمینه، تا جایی که حقیر می‌دانم، تنها دو کار نسبتاً اولیه و تا حدودی عیجولانه - به دلایلی که عرض خواهم کرد - آن هم صرفاً در زمینهٔ اصطلاحات اسلامی انجام شده است: یکی فرهنگ اصطلاحات اسلامی (فارسی - انگلیسی) تألیف دکتر علی محمد نقوی و زیر نظر دکتر ابوالفضل عزّتی است که در تیرماه ۱۳۶۰ در صد و هفتاد صفحه توسط انتشارات اسلامی چاپ و به قیمت ۱۱۰ ریال عرضه گردیده و دیگری فرهنگ اصطلاحات معارف اسلامی اثر محمد علی طالقانی (ایضاً تحت عنوان فارسی - انگلیسی، ولی عملاً در دو بخش فارسی - انگلیسی و انگلیسی - فارسی) است که در اردیبهشت ماه ۱۳۵۷ (و یا به قول مؤلف یا ناشر: ۲۵۳۷ شاهنشاهی!) ظاهراً توسط خود مؤلف چاپ و منتشر شده است. صرف نظر از پاره‌ای نقائص این دو کار که بعداً اشاره خواهم کرد، و علی‌رغم زحمتی که مؤلفین محترم متحمل شده‌اند، عمدهٔ اشکال آنها، از دید یک مدرس و یا دانشجوی رشتهٔ ادیان، این است که چنان که از نام آنها پیداست صرفاً به تسین اصطلاحات اسلامی پرداخته و از به دست دادن معادلهای فارسی و یا انگلیسی مصطلحات ادیان دیگر خودداری ورزیده‌اند. بدین مناسبت این جانب برآن شد تا فرهنگ کوچکی، در حدّ و حجم یک جلد که برای طبقهٔ دانشجو - در این روزگار گرانی کتاب - تهیه‌اش مقدور باشد، از مصطلحات همهٔ ادیان زنده جهان جمع‌آوری کند و در دسترس عموم

قرار دهد که بحمدالله این کار به صورتی که می‌بینید فراهم آمده و چاپ گردیده است. البته در این زمینه مسائل و مشکلاتی هم فرا راه بوده‌اند که به مناسبت ارتباطی که با اصل کتاب پیدا می‌کنند، مختصراً شرح خواهم داد.

به نظر می‌رسد که اولین مشکل در جهت تدوین یک دیکسیونر یا واژه‌نامه تخصصی، تعیین حدود و ثغور واژه‌هایی است که در قلمرو آن رشته خاص قرار دارند. مثلاً اگر شما به تنظیم یک فرهنگ اصطلاحات دینی مشغول باشید، آیا واژه‌هایی نظیر تطهیر، شستشو، خُلق و خوی، طمأنینه، سکینه (نفس)، و نظایر اینها را هم باید جزو مصطلحات دینی منظور کنید و در این فرهنگ‌نامه جای دهید یا خیر؟ در همین زمینه نکته دیگری مطرح است و آن اینکه در درون تخصص انتخابی مورد نظر شما، تخصص‌های فرعی‌تری هم وجود دارند؛ به عنوان مثال در زمینه تدوین واژه‌های دینی به طور عام، تعدادی واژه‌های تخصصی‌تر فقهی، عرفانی، کلامی، حقوقی، اخلاقی و غیره هم داریم که باید دید آیا همه آنها را نیز لازم است در واژه‌نامه عمومی مورد نظر گنجاند. که البته در این صورت با محدودیت جا و گنجایش یک مجلد روبه‌رو خواهیم شد. و یا اینکه ان‌شاءالله، بعدها، باید برای هر رشته، فرهنگی جداگانه و تخصصی‌تر منتشر ساخت. بحث سطح استفاده از فرهنگ منظور نظر در سطوح عمومی، کارشناسی، کارشناسی ارشد، و غیره هم در همین راستا مطرح می‌شود.

نکته سوم حد توضیح و تبیین هر واژه است. اصطلاحاتی، بخصوص در موضوع ادیان خارجی نظیر بودایی و یا هندویی هستند که صرف بدست دادن معادل فارسی آنها به هیچ وجه مفید معنا و کارساز نیست. اصطلاحاتی از قبیل موکشا (Moksha) و یا خشته (Kshathra) حتماً توضیح بیشتری می‌طلبند. اما حد و مرز این توضیح اضافی تا کجاست؟ چند کلمه؟ چند سطر؟ یا بیشتر؟ بدیهی است که در همین جا حد تمایز یک واژه‌نامه از یک دائرةالمعارف نیز تعیین می‌شود.

و اما در مورد روش کار:

همان‌گونه که قبلاً گفتم، چون هدف از تدوین این واژه‌نامه نوعی استفاده وسیع، تا حدودی کمتر تخصصی و در سطح دانشجویی است، لذا در به دست دادن ترجمه و یا معادلهای انگلیسی حتی المقدور از به کار گرفتن علائمی نظیر q و A و H و S ، که غالباً در مورد معادلهای اسامی به کار می‌روند، خودداری شده است، اگرچه

این امر در تدوین کارهای مفصلتری نظیر کارهای دائرة المعارف گونه اجتناب ناپذیر می‌نماید. دیگر اینکه حتی المقدور از پرداختن به واژه‌های صد درصد تخصصی، نظیر جزئیات اصطلاحات فقهی و کلامی و غیره اجتناب شده است، صرفاً به همان دلیل سابق که بتوانیم مجموعه فراهم آمده را حتی المقدور در یک مجلد جای دهیم تا نه تنها خرید، که حمل و نقل آن نیز برای دانشجویان محترم آسان باشد. در این زمینه از به دست دادن واژه‌های مفرد و جمع (نظیر عید و اعیاد) و یا آوردن «اله بر سر مثلاً اسمای حسنی، نظیر العزیز، الحمید، و غیره نیز خودداری شده است. به همین منوال از ارائه واژه‌هایی که صد در صد هم دینی نیستند اجتناب شده است.

با وجود آنکه این جانب به هیچ وجه معتقد به نگارش مقدمه‌ای طولانی، آن هم برای یک دیکسیونر یا فرهنگ لغات، نیست (کاری که متأسفانه آقای دکتر نقوی کرده و متجاوز از چهل درصد حجم واژه‌نامه نسبتاً کوچک خویش را به مقدمه‌ای بسیار طولانی و مبسوط اختصاص داده‌اند)، مایلم اشاره‌ای هم، هرچند کوتاه، به دو فرهنگ اصطلاحات اسلامی فوق‌الذکر که به ترتیب حدود پانزده و دوازده سال قبل چاپ شده و بعید هم می‌دانم هرگز تصحیح و یا تکمیل و تجدید چاپ شده باشند بنمایم تا ضرورت تدوین یک کار کلی پخته‌تر در کنار آن دو تا حدودی روشن شود.

کار آقای محمد علی طالقانی (مدرس دانشگاه تهران و مترجم رسمی وزارت دادگستری)، به رغم حجم نسبتاً کم و محدود - و اختصاصش تنها به اصطلاحات اسلامی و نه همه ادیان - متأسفانه از طرفی پر از اغلاط املایی و چایی (در فارسی و لاتین) است و از طرف دیگر شامل تعداد زیادی واژه است که به طور مستقیم یک اصطلاح دینی قلمداد نمی‌شوند، به نحوی که این قبیل اصطلاحات ظاهراً غیردینی (همچون علت وجودی، علقه، علم، زیبایی‌شناسی، علم النفس یا نفسانیات، علوم عقلی، علیت، عنصر، صورت عنصری، عنوان، عوام، عود، عیب، عدم، و...) تنها در یک صفحه از متن آن (مثلاً صفحه ۴۶) گاهی تا حدود دو سوم از کل واژه‌های ارائه شده را به خود اختصاص می‌دهند! در مورد اغلاط املائی و چایی آن نیز اجازه فرمایید که فهرستی ارائه‌ندهیم، وگرنه متأسفانه بسیار طولانی خواهد بود. البته حسن کار آقای طالقانی - نسبت به کار آقای نقوی - این است که نیمی از جزوه (یعنی در حدود هفتاد صفحه) را به بخش فارسی - انگلیسی و نیم دیگر آن را به

بخش انگلیسی - فارسی اختصاص داده‌اند. به هر حال این جزوه، حداقل در زمان خود، گام اولیه خوبی بوده است و ان‌شاءالله مأجور.

در مورد کار آقای دکتر علی محمد نقوی هم که زیر نظر آقای دکتر ابوالفضل عزّتی انجام شده، قبلاً به دو نقیصه کوچک اشاره داشتم که یکی عدم وجود بخش انگلیسی به فارسی و دیگری ارائه هفتاد و سه صفحه مقدمه (سی و چهار صفحه به فارسی سی و نه صفحه به انگلیسی) برای یک جزوه کوچک یکصد و شصت - هفتاد صفحه‌ای است! البته در اینجا هم همان ایراد و اعتراض وجود تعداد زیادی مصطلحات غیردینی (بعضاً در حدود نیمی از حجم هر صفحه) و تعداد کمتری اغلاط چاپی و غیره به قوت خود باقی است که به جهت جلوگیری از اطالة کلام از ارائه فهرست آنها خودداری می‌کنیم. اشکال به دست دادن ترجمه و یا معادلهای نسبتاً نادرست هم یکی دیگر از نقائص کارجناب نقوی است که بعضی از نمونه‌های آن را در معادلهای به دست داده شده در مورد واژه‌های ابدی (ص ۳۵)، اجاره و اجازه (ص ۳۷)، احسان (ص ۳۸)، حجة الاسلام (ص ۷۰)، حنیف (ص ۷۵) و غیره می‌توان دید. اگرچه کار ایشان نیز به هر حال گام اولیه‌ای بوده است و باز هم ان‌شاءالله مقبول و مأجور درگاه حق.

نکته آخر در مورد ایراد و اشکال است که در ابتدای این مقدمه نقل کردم و آن اینکه اساساً چه واژه‌هایی را و بر چه مبنایی می‌توان به عنوان واژه‌ها و مصطلحات دینی پذیرفت و در چنین فرهنگی جای داد؟ در حدود چهارده - پانزده سال قبل که تازه مطالعات خود در زمینه تاریخ ادیان و ادیان تطبیقی را به قصد اخذ درجه دکترای رشته مزبور آغاز کرده بودم، به فرهنگ نسبتاً جامعی به نام *Illustrated Dictionary of World Religions* تألیف آرتور جونز برخورد کردم که در حدود همان سالها (اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی) تازه در انگلستان چاپ شده بود. کتاب مزبور را به جهت جامعیت و در عین حال بیش از حد مفصل نبودن آن، مبنای کار تألیف فرهنگ حاضر قرار دادم، البته منهای تصاویری چند که فی‌المثل از کالی (خدای دین هندویی) و یا خانه کعبه و غیره به دست داده شده و چاپ آنها در یک واژه‌نامه فارسی چندان ضروری نمی‌نمود. به اعتقاد این جانب، در دیکسیونر یا فرهنگ آقای جونز، به استثنای کمی تأکید بیش از حد روی اصطلاحات مسیحیت، که آن هم از ناحیه یک مؤلف مسیحی امری طبیعی است، روی هم رفته به واژه‌های نسبتاً مهم و

رایج همهٔ ادیان عالم به نحو تقریباً قابل قبولی اشاره شده است. بدیهی است پاره‌ای اضافات سودمند هم بر آن به عمل آورده‌ام که عمدتاً از ناحیهٔ واژه‌های مناسبی بوده‌است که در آثار دیگری که تاکنون در زمینهٔ ادیان به قلم این جانب ترجمه و منتشر گردیده، ادیان زندهٔ جهان اثر دکتر هیوم، جهان مذهبی اثر جمعی از محققین و اساتید دانشگاهی امریکا و ابعاد عرفانی اسلام تألیف خانم ان ماری شیمیل به چشم می‌خوردند، بعلاوهٔ پاره‌ای مصطلحات دیگر که در خلال متجاوز از پانزده سال تحقیق و تدریس در رشتهٔ تاریخ مذهب و ادیان تطبیقی با آنها مواجه شده‌ام.

این جانب در ابتدا قصد داشت که در کنار هر واژهٔ لاتین حداقل چند تلفظ، ترجمه، و بعضاً معانی متفاوتی را که از ناحیهٔ پیش‌کوتان این رشته در این سرز و بوم، نظیر مرحوم علی‌اصغر حکمت در ترجمهٔ تاریخ ادیان جان ناس و یا دکتر منوچهر خدایار محبتی در ترجمهٔ تاریخ مختصر ادیان بزرگ فیلیسین شاله و بعضی دیگران، ارائه گردیده بیاورد تا در مجموع کاری شبیه به واژگان فلسفه و علوم اجتماعی ویراستهٔ داریوش آشوری به دست دهد که دید متأسفانه هرگز نمی‌توان چنین کاری را در حد یک مجلد محدود نمود. لذا نگارنده بر آن شد تا این فرهنگ کوچک به همین صورت در یک جلد - اگرچه از جهتی که عرض شد کمی ناقص - منتشر شود و آن کار مشروح و مبسوط‌تر بماند ان‌شاءالله برای یک فرهنگ جامع ادیان چند جلدی؛ اما به هر حال حداقل سعی شد تا واژه‌های انگلیسی کمی مشروح‌تر بیان شوند تا خوانندگان فارسی زبان بهتر مقصود و منظور از آنها را دریابند. در اینجا لازم می‌دانم از همهٔ اساتید محترم رشتهٔ ادیان درخواست کنم تا هرچه زودتر به تشکیل گردهمایی‌های مرتبی همت گمارند تا در ضمن انجام بقیهٔ کارهایی که از یک چنین مجمع علمی انتظار می‌رود، همچنین به وظیفهٔ هماهنگ و یکسان کردن انواع تلفظ‌هایی که امروزه در کتب مختلف تاریخ ادیان رایج است - و طبیعتاً آثار ترجمه شده توسط این جانب نیز از آن مستثنی نیست - بپردازند. به هر حال آنچه در این واژه‌نامه به حضور دانشجویان و دانشگاهیان ارجمند تقدیم شده، تنها گام اولیه‌ای در این راه است (اگر متواضعانه کارهای قبلی برادران طالقانی و نقوی را یک گام کامل به حساب نیاوریم) و قدم‌های بعدی می‌ماند برای دیگر عزیزانی که بعد از ما می‌آیند و به قول حکیم متألّه و عارف اندیشمند، ملای روم، به یاری «گفت سالکان» سخن نو می‌آورند:

گرچه هر قرنی نو آورد

لیک گفت سالکان یاری دهد

نکته کوچکی هم در باب سهولت ارتباط واژه‌ها با ادیان مختلف عرض کنم. عموماً در کنار معنی هر واژه یک حرف اختصاری که می‌رساند واژه مزبور به کدام یک از ادیان جهان تعلق دارد به دست داده شده است. حروف اختصاری مزبور به شرح زیرند:

الف: دین اسلام	الف - س: اسلام (تسنن)	الف - ش: اسلام (تشیع)
اف: ادیان افریقایی	ام: ادیان بومی امریکایی	ب: دین بودایی
پ (P): زبان پالی	ت: دین تائویی	ج: دین جایی
چ (C): ادیان چینی	ز: دین زرتشتی	ژ (J): ادیان ژاپنی
س: دین سیک	سا (S): زبان سانسکریت	ش: دین شینتویی
ع (H): زبان و دین عبری ع (A): واژه عربی	ع: ادیان قدیمی	ع: عرفانی
عم: واژه عمومی ادیان	ق: ادیان قدیمی	ک: دین کنفوسیوسی
م: دین مسیحیت	ه: دین هندویی	ی: دین یهودی

در خاتمه، جا دارد از زحمات دوست فاضل و عزیزم جناب آقای رهبانی که همواره زحمت تبدیل این دستویس‌ها به مطلبی قابل چاپ و تنظیم صفحات و غلط‌گیریها را با طیب خاطر می‌پذیرند و نیز دوست و برادر بزرگوار جناب آقای مهندس ملکی مدیر عامل محترم دفتر نشر فرهنگ اسلامی که با محبت و عنایت خاص به چاپ این آثار مبادرت می‌ورزند تشکر کرده، از خداوند متان مزید توفیقاتشان را آرزوینماید.

رجاء واثق دارم که دوستان و سروران عزیزی که این مجموعه را مورد استفاده قرار خواهند داد بر بنده منت نهاده، هر گونه نقص، اشتباه و یا اغلاط چاپی و غیر آن را به نشانی تهران - صندوق پستی شماره ۴۵۱۳ - ۱۹۳۹۵ اطلاع خواهند داد تا در چاپهای بعدی اصلاح گردند. ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظيم.

عبدالرحیم گواهی

تهران - فروردین هفتاد و چهار